

Темник Г. Д.,

Міжнародний інститут освіти, культури та зв'язків з діаспорою Національного університету «Львівська політехніка», м. Львів

ФУНКЦІОНАЛЬНА ГРАМАТИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ: ЗАВДАННЯ ТА НАУКОВІ ТЕОРІЇ СТВОРЕННЯ

У статті окреслено основні завдання функціональної граматики, проаналізовано функціональні підходи, застосовувані в американському та європейському мовознавстві в аспекті потенційної теоретичної основи для створення функціональної граматики та визначено оптимальну функціонально-граматичну теорію формування функціональної граматики української мови.

Ключові слова: функціональна граматика, американський функціоналізм, європейський функціоналізм, теорія функціонально-семантичного поля, семантична функція.

В статье обозначены основные задачи функциональной грамматики, проанализировано функциональные подходы, применяемые в американском и европейском языкознании в аспекте потенциальной теоретической основы для создания функциональной грамматики и определено оптимальную функционально-грамматическую теорию формирования функциональной грамматики украинского языка.

Ключевые слова: функциональная грамматика, американский функционализм, европейский функционализм, теория функционально-семантического поля, семантическая функция.

This article outlines the main objectives of functional grammar, functional analysis approaches used in American and European linguistics in terms of potential theoretical basis for creating functional grammar and defines an optimal functional grammatical theory of the formation of functional grammar Ukrainian language.

Keywords: functional grammar, American functionalism, European functionalism, the theory of functional-semantic fields, semantic function.

Особливістю сучасних граматичних досліджень стало виникнення граматик різного типу – генеративної, комунікативної, функціональної. Важливого практичного застосування як для глибшого вивчення будови мови, так і для її прикладних аспектів, зокрема лінгводидактики, набули граматики останнього типу. У європейському мовознавстві відомі функціонально-граматичні теорії С. Діка, М. Хеллідея, Е. Мартіне, О. Бондарка.

Укладені граматики української мови, перші з яких з'явилися ще у XVI-XVII ст., відповідають принципам формальної граматики, побудованої на узагальненнях, якими є граматичні одиниці, граматичні значення, граматичні категорії та форми. Необхідною умовою подальшого розвитку граматичних досліджень в українському мовознавстві є створення функціональної граматики української мови. У напрямку функціональних досліджень в українських лінгвістів є певні здобутки – «Нариси з функціонального синтаксису української мови» І. Вихованця, «Основи функціональної морфології української мови» А. Загнітка, «Нариси функціональної лексикології» Ф. Бацевича та Т. Космеди, окремі дослідження функціонально-семантичних полів української мови. Однак ці підходи досі не систематизовано у межах однієї цілісної концепції функціональної граматики (ФГ) української мови, що є актуальним на сучасному етапі розвитку лінгвістики. У цій статті спробуємо, проаналізувавши основні функціональні підходи, визначити відповідні для створення ФГ української мови функціональні теорії, зважаючи на заздалегідь визначене розуміння ФГ.

У лінгвістичній літературі функціональну граматику визначають як «різновид граматики, об'єкт вивчення якої – функції одиниць мови і закономірності їх функціонування» [5, с. 565]. Це формулювання передбачає два напрямки аналізу – встановлення усіх потенційно можливих вживань мовних одиниць, тобто їхніх функцій, та визначення контекстуальних умов, за яких вживається мовна одиниця в усіх цих функціях. У зв'язку з цим, доцільним є зауваження Л. Костич, яка формулює призначення ФГ як «створення узагальненої лінгвістичної моделі правил використання одиниць мови» [2, с. 11]. Якщо у формальній граматиці мовні одиниці структурують за лексико-граматичними класами, граматичними категоріями та граматичними значеннями, то особливістю ФГ є спільність семантичних функцій, комунікативно-прагматичних реалізацій у мовленні. Об'єднання мовних одиниць за семантикою фактично дає змогу систематизувати способи та засоби реалізації комунікативних завдань, які виникають під час спілкування.

Вказане визначення ФГ – узагальнена на основі різних функціональних підходів модель граматики цього типу. Конкретизація цієї моделі, тобто те, якого типу функції розглядають та мовні одиниці яких рівнів є об'єктом аналізу, залежить від кожного конкретного функціонального підходу. Функціональна теорія, релевантна для створення ФГ повинна передбачати 1) максимально повне визначення семантичних функцій, які реалізує мовець у процесі спілкування; 2) систематизацію мовних засобів, які виконують визначені семантичні функції; 3) визначення способів взаємодії мовних засобів для виконання визначених семантичних функцій.

У системі лінгвістичних течій функціоналізм представлений у дослідженнях американських та європейських науковців – Р. Д. Ван-Валіна, Дж. Ніколс, Дж. Байбі, І. Мана, С. Томпсон, Т. Гівона, У. Чейфа, Р. Томліна, Б. Фокс, С. Форд, М. Драєра, Е. Мартіне, С. Діка, А. Мустайоки, Г. Золотової, М. Всеволодової, Н. Слюсареві, О. Бондарко, І. Вихованця, А. Загнітка, Ф. Бацевича і Т. Космеди.

Американський функціоналізм в основному зорієнтований на пояснення граматичних явищ дискурсом. А. Кібрик пояснює пріоритетність дискурсивного аналізу у функціональній лінгвістиці наступним чином: «Функціоналізм шукає пояснення спостережуваної мовної форми. Функціоналісти виходять із припущення,

що форма значною мірою формується і пояснюється функціонуванням у реальному часі. Функціонування мови у реальному часі – це і є дискурс» [4, с. 308]. Закономірності побудови цілісних текстів досліджують автори Теорії риторичних структур (ТРС) та представники дискурсивно-орієнтованого напрямку американського функціоналізму – І. Ман та С. Томпсон. Суть ТРС полягає у тому, що текст завжди має визначену мету (ціль, функцію), для досягнення якої риторичними відношеннями поєднуються дискурсивні одиниці – речення, частини речень, які можуть виступати ядрами чи сателітами. Автори ТРС будують графічні схеми риторичних структур, які відображають кількість ядер та сателітів у тексті, напрями залежності між ними, типи відношень. Графічні схеми риторичної структури – це лише деталізовані схеми, які могли б бути корисними при написанні логічних зв'язних текстів доповідей, рефератів, резюме та ін., подібно до загальновідомих складових будь-якого дослідження – вступу, мети, побудови робочої гіпотези, доведення, висновків. ТРС частково виконує лише 3-тє завдання із визначених у ФГ, встановлюючи способи поєднання мовних засобів синтаксичного рівня, залишаючи поза увагою способи утворення самої синтаксичної одиниці і визначення семантичних функцій цих одиниць.

Розглядаючи окремі теорії американського функціоналізму, варто звернути увагу на Референційно-рольову граматику (РРГ) Р. Д. Ван-Валіна, яка представляє морфо-синтаксичний напрям. У межах речення, за його термінологією клаузи, дослідник визначає семантичні ролі, які реально відображають виконувані складовими елементами речення функції, на відміну від формальних синтаксичних позицій підмета, присудка та ін. Ще однією перевагою РРГ є класифікація дієслів із одночасним визначенням логічної структури – набору аргументів, тобто залежних слів. Остання складова РРГ має практичне застосування під час встановлення правил поєднання лексичних одиниць. Недостатність цієї теорії для того, щоб стати основою формування ФГ, полягає у тому, що РРГ зосереджена лише на аналізі складових синтаксичних конструкцій, не торкаючи сфери функціонування цих одиниць у комунікації.

Американський функціоналізм, переосмисливши категорії традиційної граматики, спрямованої на дескрипцію, поставив за мету пояснення мовних явищ у дискурсі. Однак визначення мотивації мовних фактів не рівноцінне встановленню закономірностей їхнього функціонування, які б могли слугувати теоретичним підґрунтям створення ФГ. Окрім цього, американські функціоналісти орієнтуються на дослідження окремих мовних явищ у різних мовах, які в цілому не утворюють системи. Натомість ФГ як лінгвістична модель правил використання одиниць мови потребує системної теорії, у межах якої мовні явища були б охоплені максимально повно.

З цілеспрямованою проекцією на створення теоретичних основ ФГ будують свої дослідження європейські функціоналісти. Одним з перших у цьому напрямку є С. Дік, функціонально-граматична теорія якого «відображає базові предикації в конкретних мовних висловлюваннях, використовуючи систему правил вираження (маніфестації), яка визначає форму і порядок компонентів (конституентів)» [2, с. 59]. С. Дік досліджує функції мовних одиниць (семантичні, синтаксичні, прагматичні) у межах речень та їхні потенційні можливості, зумовлені семантичними та синтаксичними властивостями для творення нових конструкцій. Таким чином, дослідник формулює закономірності творення мовних одиниць синтаксичного рівня, що входить у компетенцію ФГ. Але, подібно до РРГ Р. Ван-Валіна, функціонально-граматичній теорії С. Діка бракує визначення функцій синтаксичних конструкцій та правил їхнього вживання у комунікації.

У європейському функціоналізмі виокремився як окремий напрям функціональний синтаксис (ФС), представниками якого є А. Мустайокі, Г. Золотова, М. Всеволодова, І. Вихованець. Зважаючи на те, що граматику в мовознавстві розуміють як взаємодію морфології та синтаксису, було б нелогічно розглядати можливі варіанти формування теоретичних основ функціональної граматики, ігноруючи теорію ФС.

В основі ФС, за А. Мустайокі, лежить принцип аналізу «від значення до форми», або по-іншому – «від семантичних структур до мовних засобів». Завдання цього функціонального напрямку дослідник формулює так: «1) встановити семантичні категорії, які становлять основу опису; 2) описати ті мовні структури, які можуть бути вжиті у мові х під час вираження встановлених семантичних категорій; 3) визначити можливі обмеження у вживанні цих мовних структур» [3, с. 230]. За загальною ідеєю та завданнями, ФС відповідає потребам теоретичного підґрунтя ФГ, оскільки упорядковує мовні засоби за значеннями, які безпосередньо реалізуються в мовленні, а не за граматичними класами та категоріями, які лише відображають парадигматичні відношення у системі мови, маючи опосередкований стосунок до вживання їх у процесі комунікації. Семантичні структури, які досліджує ФС, відображають функції мовних одиниць, порядок їхнього розташування, що дає можливість встановити правила побудови конструкцій. До того ж ФС, визначаючи обмеження у вживанні тих чи інших конструкцій, встановлює тим самим закономірності функціонування їх у дискурсі, які повинні систематизувати ФГ. Однак, теорія ФС не передбачає дослідження потенційних можливостей сполучуваності предикатів чи інших складових семантичних структур, а також випускає з поля зору дослідження діалогічного мовлення і побудову текстів.

У зв'язку з цим оптимальною теоретичною основою створення функціональної граматики української мови є функціонально-граматична теорія О. Бондарка, основним принципом побудови якої є опис функціонально-семантичних полів (ФСП) аналізованої мови, тобто «двосторонніх (змістовно-формальних) угруповань, сформованих граматичними (морфологічними і синтаксичними) засобами аналізованої мови разом із взаємопов'язаними з ними лексичними, лексико-граматичними і словотвірними елементами, які належать до однієї семантичної категорії» [1, с. 40]. Фактично опис ФСП виконує визначені вище 1-е та 2-ге завдання ФГ, встановлюючи семантичні функції (тут семантичні категорії), які реалізують мовці у процесі комунікації та систематизуючи мовні засоби, які виконують певну семантичну функцію, у межах ФСП. Щодо 3-го завдання, то О. Бондарко зазначає, що «у межах ФСП здійснюється й опис функціонування граматичних форм

і конструкцій» [1, с. 40]. Окрім встановлення системи семантичних категорій, які формують відповідні ФСП, систематизації та структурування різнорівневих мовних засобів у межах кожної категорії, «важливо показати, як представлені елементи цього поля у висловлюванні, як вони реалізуються, взаємодіючи один з одним і з елементами інших полів, входячи у зміст висловлювання» [1, с. 45].

Таким чином, відповідною теорією для створення функціональної граматики української мови може слугувати функціонально-граматична теорія О. Бондарка, яка містить теоретичні принципи, спрямовані на розв'язання концептуальних завдань ФГ. У зв'язку з цим створення ФГ української мови залежить від досліджень системи ФСП. На сучасному етапі українського мовознавства, зважаючи на актуальність цього питання, дослідження такого типу вже мають певні напрацювання, але, очевидно, ще не становлять цілісної системи і потребують доповнень.

Література:

1. Бондарко А. Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии / А. Бондарко. – Л., 1983. – 208 с.
2. Костич Л. Основні засади функціональної граматики / Л. Костич. – К., 2004. – 79 с.
3. Мустайоки А. Аспектуальность в теории функционального синтаксиса / А. Мустайоки // Die Grammatischen Korrelationen. – Graz, 1999. – С. 229-244.
4. Современная американская лингвистика: фундаментальные направления / Под ред. А. А. Кибрика. – М., 2002. – 408 с.
5. Языкознание. Большой энциклопедический словарь/ Гл. ред. В. Н. Ярцева. – 2-е изд. – М., 1998. – 685 с.